

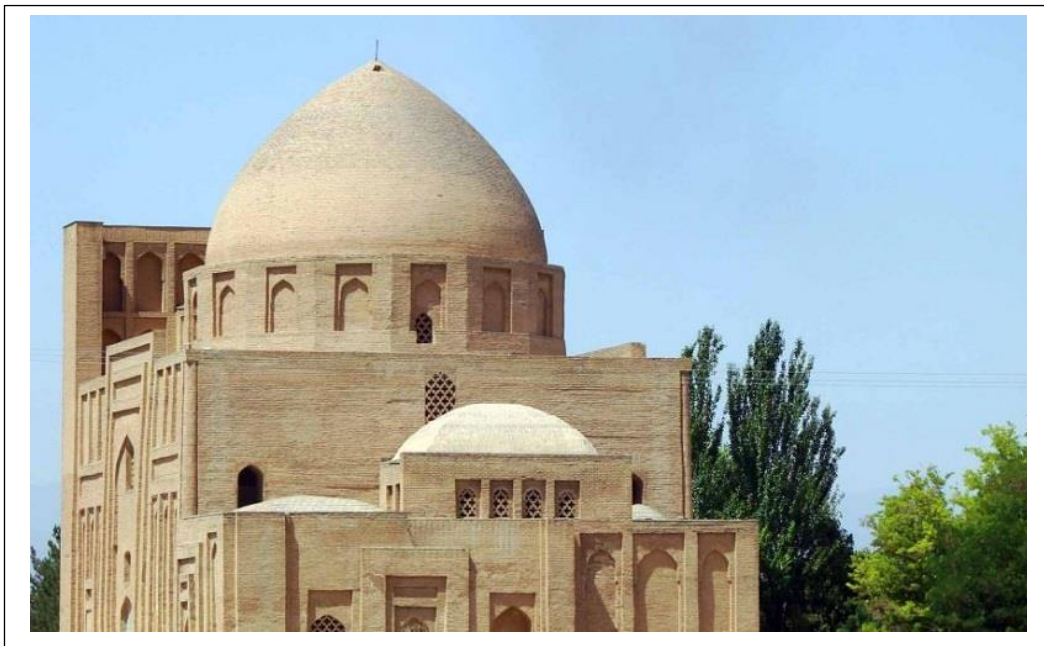

مقطع تحصیلی: کاردانی ■ رشته معماری ترم دوم سال تحصیلی: ۱۳۹۸-۱۳۹۹ نام درس: هنرهای سنتی ایران نام و نام خانوادگی مدرس: مهران رضایی آدرس email مدرس mehranrezaie056@gmail.com تلفن همراه مدرس: ۰۹۱۲۵۶۱۶۲۴۴۴
جزوه درس هنرهای سنتی ایران مربوط به هفته : جلسه چهارم ■ text: دارد ■ ندارد □ voice: دارد □ ندارد ■ power point: دارد □ ندارد ■

تاریخچه پیدایش آجر در آثار ایرانی

هنر آجرکاری در ایران، به موجب مدارک موجود پیدایش و مصرف آجر، به هزاران سال قبل برمی گردد. پیشینه و ساخت آجر نیز به سالهای باستان می رسد. در ادوار باستان در کناره رودهای دجله و فرات و پس از طغیان آنها مقدار زیادی گل و لای بر سطح زمین رسوب می کرد. این رسوبات که دارای چسبندگی خاص بودند و پس از اینکه در اثر تابش خورشید آب گل و لای آنها تبخیر می شد ترک هایی به وجود می آمد که لای خشک به صورت مکعب های نامنظم در می آمد. این مصالح به صورت ملات جهت دیوارهای گل چینه ای در آن روزگار مصرف می شد.

قابل توجه است که اجاق های چادر نشین هایی که در کنار رودها به کار گله داری مشغول بوده اند در اثر نفوذ آتش سخت شده که در واقع این پدیده سبب پیدایش نحوه پخت و در نتیجه تولید آجر شده است. در سال های بعد هم زمان در ساخت برج بابل خشت زدن و پختن آجر به وسیله بابلی ها ابداع شد و به همین دلیل نام آجر که یک واژه بابلی است در اغلب زبان ها به همین نام مشهور شده است. پس از این مرحله به وسیله کلدانی ها پخت آجر به تکامل رسید و با پیدایش آجر، تحولی در ساختمان بناها که تا آن روزگار خشتی و گلی بودند به وجود آمد. در نتیجه این امر سبب آغاز بناهای مستحکم و آجری گردید. آجرهای اولیه بدون قالب و نظیر بالش ساخته می شده است. با مطالعه تاریخ آجرکاری در ایران می توان سیر تاریخی هنر آجرکاری را به خوبی تجزیه و تحلیل کرد.

هنر آجرکاری دوره سلجوقی

در دوره ارزشمند معماری سلجوقی از آجر به عنوان مصالح اصلی برای بناهایی مانند کاروانسراها، آب انبارها، بناهای شاهی، بناهای عمومی، مساجد، برج مقبره‌ها، مناره مقبره‌ها، مناره‌های بلند مساجد و ... استفاده شده است. به طوری که در آثار پراکنده و فراوان کشور در این دوره شاهد هنر آفرینی‌های بسیار شگرف در هنر آجرکاری هستیم. تا جایی که در دو برج خرقان قزوین بیش از سی نوع آجرکاری همراه با طاق نماسازی‌های بسیار زیبا و خط‌های آجری کوفی برجسته و در مسجد جامع اصفهان نزدیک به ۳۷۵ طاق پوش در انواع گوناگون وجود دارد که قسمت اعظم آن از دوره سلجوقی است. در این دوره ارزشمند معماری، شاهد به وجود آمدن زیباترین نقوش در انواع گل‌چین‌های آجری، گره آجری، خط‌های کوفی آجری هستیم. برگردونه مناره‌های بلند مساجدی چون مناره مسجد دامغان با ۲۶ متر ارتفاع، مناره چند وجهی مسجد نائین با حدود ۳۰ متر ارتفاع و مناره ساربان با ۴۸ متر ارتفاع و بالاخره مناره بی‌همتای مسجد علی نیز از آثار این دوره است.

هنر آجرکاری دوره ایلخانی

در این دوره پوشش‌های طاقی آجری وارد تحول گسترده‌ای از تکنیک و اجرا شده است. در دوره ایلخانی شاهد به وجود آمدن گنبد بسیار چشم‌گیر و خوش‌فرم هندسی سلطانیه با قطری حدود ۲۵/۴۰ متر و ارتفاع ۵۰ متر هستیم. ساخت این گنبد بر روی بسیاری از گنبد‌های کلیساهای اروپا اثر مستقیم گذاشته است. گنبد کلیسای سانتاماریا دلفوره در فلورانس که حدود صدسال بعد از گنبد سلطانیه ساخته شده است از این نمونه است. همچنین در این دوره هنر آجرکاری وارد مرحله‌ای بسیار جالب از گوشه‌سازی‌های گنبدخانه‌ها در حالت خاص پتکانه، مقرنس شده است. نقش انواع گلچین‌های خفته و راسته و جناقی آجری و یا تلفیق آجر و کاشی زینت بخش این گونه اجراهای شگرف شده است.

از میان آثار فراوان آجری این دوره می‌توان به پتکانه‌سازی‌های گلچین دار مسجد ورامین و مسجد کبیر یزد و همچنین کاربرد مقرنسه‌های آجری در محراب صفا شاگرد در مسجد جامع اصفهان اشاره کرد. در این زمان شاهد به وجود آمدن نوعی آجرهای مهری کوچک به اندازه ۰ کلوک و دو قدی یعنی حدود ۵×۵ و ۱۰×۵ سانتیمتر با حک نام جلاله الله و نقوش گره هستیم. این مهری‌ها در بین رج‌های آجر سبب شکل دهی و تزئین استثنایی در آجرکاری‌هایی چون آزاره‌های راهرو ارتباطی مسجد عمر به صفا شاگرد در مسجد جامع اصفهان شده است. همچنین نوعی گلچین‌های خاص آجری با کلوک و دو قدی‌های مهری نیز در غلام گردشی‌های طبقات فوقانی در گنبد سلطانیه وجود دارد. یکی از شاهکارهای هنر آجرکاری دوره ایلخانی بنای بی‌همتای منارجنبان است. در این بنا اگر یکی از دو منار بسیار ظریف و باریک را به حرکت درآوریم منار دیگر به جنبش درمی‌آید. کل بنا مرحله به مرحله از پشت بام تا سطح زمین دچار حرکت خواهد شد.

هنر آجرکاری دوره تیموری

عصر تیموری عصر جنبش و خیزش انواع هنرها به خصوص معماری است. در این زمان پوشش‌های گنبد آجری به تحول کامل می‌رسد. گنبدسازی‌های دو پوسته پیوسته به گنبدسازی‌های دو پوسته گسسته تبدیل می‌شود. اجراهای خاص در مقابل واکنش نیروهای فشاری-کششی-پیچشی و به خصوص رانشی انجام می‌شود. به طور کلی بناهای ضدزلزله توسط خشخاشی‌سازی‌ها در بین دو پوشش گنبد‌ها ساخته می‌شود. در این زمان انواع طاق پوش‌ها آجری چون ترکین، گلو در هم، شمشه پوش و بسیاری دیگر تا سرحد مطلوب متحول می‌شود. انواع گلچین‌های آجری در آن‌ها به واقع عظمتی از هنر آجرکاری توسط معماران نامی ایران همچون قوام الدین پدر و غیاث الدین پسر شیرازی است.

زیباترین و شاخص‌ترین انواع نقوش گره آجری، خط‌های کوفی آجری، خط‌های بنایی و معقلی آجری حاصل کار این دوره است. به جرات می‌توان گفت این تزئینات، در عناصر و جزئیات، هم سطح با هنر کاشی کاری هستند. از این جمله می‌توان در خراسان به کارهای آجری بسیار زیبای مسجد قائن و برج مقبره اخنجان در حومه طوس و یا شاهکارهایی از هنر آجرکاری و بسیاری دیگر اشاره کرد.

هنر آجرکاری دوره صفویه

در این دوره از آجر در بسیاری از بناها، بخصوص کاروانسراهای بسیار پیشرفته زمان در شکل درون شهری و بیرون شهری استفاده شده است. این بناها به صورت یک و دو طبقه با طرح‌های بسیار جامع و با اسکلت سازی‌های بسیار اصولی ساخته شده‌اند. در مواردی نیز نماسازی‌هایی دل انگیز با استفاده از نقوش انواع گلچین‌های خفته و راسته، کلوک‌بندان، حصیری، جناقی، سم آهویی، گل برگردان و ... اجرا شده است. پوشش‌های طاقی و بسیار زیبایی در این دوران کار شده است که مهم‌ترین آنها به صورت زیر است.

- گنبدی
- عرقچین
- کته پوش
- پا تو پا
- چهار بخشی
- چهار گرده پوش
- چهار ترکی
- شمشه‌ای هندسی

در دودران صفوی انواع قوس‌های باربر تزئینی و تزئینی آجری به وجود آمده است. انواع برج‌های کبوترخانه آجری با نماسازی‌های مشبک آجری و نقوش جذاب آجری انواع رسمی بندی‌ها و کاربردی‌ها و طاسه سازی‌های آجری در اشکال مختلف در آن دوره ساخته شده است. در این تزئینات اغلب عناصری به شرح زیر، استفاده شده است.

- سوسن
- نیم سوسن
- هفتی
- سینه باز
- پاباریک
- لچکی
- ترنجی
- سمبوسه

در بین عناصر یاد شده، نقوش زیبایی گلچین آجری به کار گرفته شده است. با استفاده این نقوش، بخصوص در بازارها آثار شگرف از آن تاریخ به جای مانده است. از میان آثار بسیار متعدد آجری این دوره می توان به پلهای بسیار عظیم و گسترده چون سی و سه پل و پل الله وردی خان اشاره کرد. در ساخت پایه های این بناها تمامی مسائل مربوط به فشار و هیدرولیک آب زاینده رود محاسبه شده است.

بنای حمام های آن دوران نیز بسیار اصولی اجرا شده است. در این حمام ها بخش های زنانه، مردانه و گرمخانه با به کارگیری تزئیناتی بسیار پرکار و دل انگیز ساخته شده است. اغلب تزئینات این حمام ها، بر روی ستون های ظریف و کاملاً باربر سنگی کار شده است. در ادامه می توان ملاحظه کرد که زیر سازی ستون ها نیز از پی گسترده و با مصالح آجر جوش و ملات آهک دار اجرا شده است. همچنین آبروهای حمام، زیر آبروها، آب بندی دیگ مسی مستقر بر روی آتشیخانه و بسیاری مسائل جنبی در این حمام ها رعایت شده است. از معروف ترین حمام های این دوران می توان حمام گنجعلی خان در کرمان و حمام خسرو آقا در اصفهان را نام برد.

در دوره صفویه ساختن آب انبارهای آجری با نقوش زیبا نیز بسیار مورد توجه بوده است. نوع بادگیر دارا این آب انبارها اغلب برای مناطق گرم و خشک کویری ساخته شده است.

هنر آجرکاری دوره افشاریه و زندیه

در دوره افشاریه ایران درگیر کشمکش های نظامی لازم زمان خود بود. از این رو هنر آجرکاری در این زمان رونق چندانی نداشته است. اما در این زمان شاهد به وجود آمدن میل های بسیار فراوان راهنما با نوعی آجر کاری و به کارگیری گلچین های آجری در آنها در کنار جاده ها در تمامی کشور هستیم. در دوره زندیه آبادانی رونق گرفت. خصوصاً در خطه حکمرانی خان زند بناهای کوچک و بزرگ و قابل توجهی در اشکال گوناگون بنا گردید.

از آثار آجری جالب این دوره می توان به شبستان مسجد وکیل اشاره کرد. این بنا با پوشش های طاقی، از قوس های پا تو پا بر روی ستون های سنگی ساخته شده است. سر ستون سازی ها در این بنا با نقش حجاری جقه ای افشان، حاصل شده است. پوشش های طاقی تماماً از کار بندی و طاق گنبد بر ستون های پیچ سنگی ابهتی جالب به شبستان این مسجد داده است. در این دوره بازار وکیل، با پوشش های بسیار جالب آجری از نقوش گلچین های متنوع و نوعی کاربندی های جالب با نورگیرها و هواکش های متقارن ساخته شده است.

یکی از آثار آجری بسیار جالب در مجموعه وکیل وجود ارگ کریمخانی با کاربرد آجر و نقوش آجری در قسمت های داخلی است. در ناحیه خارجی نیز این نقوش همراه با کنگره سازی های جالب بر گردآگرد چهار بعد بنا اجرا شده است. همچنین چهار برج عظیم ارگ به شکل مخروطی با نقوش متنوع آجری اخته شده است. نقوش این برج ها طرح های نیم خوشه انگوری رفت و برگشت بوده است. این پدیده آجری در چهار برج ارگ زیبایی خاصی آفریده است و به آن ابهت و شکوهی خاص داده است. موزه پارس نیز از آثار دوره زندیه است. در این موزه نوعی آجرکاری با بند کشی برجسته بسیار یکنواخت کار شده است. این بند کشی تخت بوده و از راستای قطعات آجر به اندازه ۳ میلیمتر جلوتر آمده است. این اجرا، زیبایی چشمگیری در تمام آثار آجری ایران به وجود آورده است. از دیگر بناهایی که در آنها از این بند کشی استفاده شده است، عمارت کلاه فرنگی و مقبره اولیه خان زند را می توان نام برد.

هنر آجر کاری دوره قاجاریه

در دوره قاجار هنر تیشه داری رونق فراوان داشت و بنایان آجر کار سلیقه های بدیعی از خود بروز داده اند. نماهای ساختمان های مسکونی، بیرونی و اندرونی، گلچین های زیبایی آجری بخصوص در سر درب سازی منازل مسکونی هنر آفرینی هایی از آجرکاری به وجود آورده اند. در این دوره ساختن بازارها با انواع طاق پوش های رسمی بندگی آجری، کاربندی آجری و کاربندی های طاسه دار آجری رواج فراوانی داشته است. در این بازارها در متن عناصر، نقوش گلچین آجری بسیاری استفاده شده است. از میان آنها می توان

به بازارهای متعدد این دوره چون بازار و چهار سوق بزرگ کرمان با کار بندیهای زیبای آجری، بازار اراک با کاربندیهای طاسه دار و ... اشاره داشت.

در دوره قاجار تیمچه‌های بسیار پر ارزش از کارهای آجری در مایه کاربندی نو و مقرنس بسیار متنوع و گسترده اجرا شده است. برخی از این تیمچه‌ها چون تیمچه حاج الدوله در بازار تهران چشمه‌های باز داشته‌اند. تیمچه حاج حسین بخشی در کاشان با مقرنس قطارهای بسیار زیبا و دهانه‌ای بزرگ نیز از آثار این دوره است.

در دوره قاجاریه در پوشش طاق مسیر راه پله آب انبارها، نقوش متنوع و خلاق و به تکامل رسیده آجری بسیاری اجرا شده است. همچنین استفاده از نقوش بسیار جالب آجری در سر درب سازی، سر پایه سازی، طاق‌نماسازی و پشت بغل سازی در آب انبارها، زیبایی خاص به نماهای محلات شهری داده است. از میان این چنین آثار می‌توان به آب انبار شش بادگیر یزد با اجرای بسیار جالب تهویه سطح آب انبار اشاره کرد. آب انبار حاج علی آقای کرمان نیز در این دوره ساخته شده است که نقوش خاص آجری بر گنبد خود دارد و طاق پوش راه پله‌ها آن بسیار خوش نقش است.

در دوره قاجاریه از نقوش آجری جالب در نماسازی کاروانسراهای بیرون شهری به وفور استفاده شده است. در اسکلت این کاروانسراها نیز در مقیاسی قابل توجه از تلفیق خشت و آجر ساخته شده‌اند.